

13 INDUSTRIALIZACE ČESKÉHO KNIHTISKU V SCHÖNFELDOVĚ A HAASOVĚ VELKOPODNIKU

V posledních letech 18. století fungovalo v Praze pouhých 10 tiskáren. Mnohé už překročily zenit své činnosti (např. Elsenwangerova a Hrabova) a sotva se držely před krachem (např. Antonín Josef Zíma). Propad řemesla se nezastavil ani během počáteční dekády 19. století, kdy přibýly pouze dvě nové pražské tiskárny (František Jan Scholl 1802 a František Sommer 1809). Mimo Prahu fungovaly z dob dřívějších i nedávných tiskárny v Českých Budějovicích, Hradci Králové, Chebu, Jindřichově Hradci, Klatovech, Kutné Hoře, Litomyšli, Mladé Boleslavi, Mostu, Pardubicích a v Plzni. Náročností knižní typografie nevynikala žádná. Z hlediska množství komerční náboženské i světské lidové četby si zaslouží pozornost alespoň litomyšlská dílna Václava Vojtěcha Turečka (1779) a jindřichohradečtí tiskaři Ignác Vojtěch Hilgartner (1760) a Josef Jan Landfras (1797). Nejvýraznějším mimopražským zjevem, který dokázal sladit obchodní rentabilitu s kulturním posláním, byl královéhradecký Jan Hostivít Pospíšil, podnikající zhruba od 1817 v oblasti původní novočeské beletrie. Během počátečních dvou dekád 19. století byly mimo Prahu povoleny pouze dvě nové tiskárny, a to v Karlových Varech a Chrudimi. Až později bylo řemeslo uznáno ještě v Písku (1812), Táboře (1814), Teplicích (1814), Jičíně (1818), Slaném (1820), Žatci (1826), Čáslavi (1827), Liberci (1848) atd.

Důvodem tohoto kvantitativního podstavu knihtisku na přelomu 18. a 19. století byl nedostatek zakázek způsobovaný jednak restriktivní cenzurou (prosazena již 1790 Leopoldem II.) a jednak upadajícími čtenářskými aktivitami. Oslabení poptávky po tištěném zboží nezapříčinilo jen dědictví nízké čtenářské kultury zejména na venkově, ale všeobecně i cena, která nedostatkem domácí papírenské suroviny stále stoupala, a v aristokratických kruzích, kde prvořadou roli jistě nehrála, zase nebyl zájem o českojazyčnou produkci (dokladem toho je zastavení jediných českých novin během 1772 – 1781, neboť ze stokusového nákladu se pravidelně prodávaly jen čtyři výtisky, dva do Vídně a dva po Praze).

Leopoldovo omezení dovozu knih ze zahraničí se navíc dotklo knihkupců, závislých zejména na importu naukové literatury z Německa. Němečtí obchodníci usazení v Praze nedokázali nashromáždit dostatek kapitálu ke kultivaci domácího trhu, natož aby s bohemikální produkcí trvale expandovali do zahraničí. I tolik oblíbenou a známou firmu, jakou byla Česká expedice, čekal obchodní krach (další programově české knihkupectví po Krameriovi otevřel v Praze až František Řivnáč 1848 a v Brně Vilém Foustka 1861). Hospodářskému poklesu úspěšně čelil snad jen italský rodák a první významný pražský nakladatel a obchodník s hudebninami, mapami a uměleckou grafikou **Marco Berra** (1784 – 1853), jehož aktivity oslovovaly především solventní zahraniční návštěvníky Prahy.

Krise během napoleonských válek se nevyhnula logicky ani tiskárnám. Poněvadž v Čechách profese samostatných nakladatelů fakticky ještě nezdomácněla, peníze na výrobu pořád poskytovali tiskaři, v lepším případě vlastenečtí autoři. Finanční zabezpečení českých a moravských dílen tudíž silně klesalo a pro estetické zřetele knižní výroby nebylo místo. Výrobci museli ustoupit jak komerčním zájmům, tak lacinému i tradicí spoutanému vkusu publika. Proto se také jen nesnadno odpoutávali od zaběhnuté typografie německy mluvících zemí. Vždyť ještě více než 50 let po Tomsově úspěchu s antikvou se jazykově české modlitby, kalendáře a jiné lidové čtení včetně původní dramatické literatury konzervativně tiskly levnějším novogotickým písmem (jedna z prvních mimopražských tiskáren, která si opatřila antikvu, byla až 1847 dílna Františka Bergera v Litomyšli). Stopy po industrializaci tiskařského řemesla jsou ve 20. a 30. letech 19. století minimální. Drtivá většina dílen zachovávala historicky osvědčenou technologii manuální výroby. Tisklo se na zastaralých dřevěných ručních lisech a o zvýšení výrobní kapacity, které by porušilo vratkou rovnováhu mezi nabídkou a poptávkou, nebyl mezi principály zájem.

Industrializaci českého knihtisku přitom nebránil jen omezený provozní kapitál vlastníků tiskáren, ale i neexistence domácí strojírny specializované na výrobu a opravy tiskárenských zařízení (nejstarší firmu založil Němec Franz Frenzel 1833 v Praze). Železné lisy navržené na počátku 19. století Charlesem Stanhopem se počaly do Čech dovážet asi s dvacetiletým zpožděním za cizinou (Haasovi synové v Praze 1830). Taktéž nákupy rychlolisů se u nás uskutečňovaly v době, kdy pro mnohé zahraniční tiskárny byl tento moderní fundus počínaje 20. a 30. léty již běžný. První rychlolis instalovali synové Bohumila Haase roku 1833 a zhruba s desetiletým odstupem ho na venkov poprvé objednal 1844 jindřichohradecký Alois Josef Landfras (další modernizace následovala až 1850 v bývalé Turečkově tiskárně v Litomyšli). Obdobný časový posun tří desetiletí je patrný u nákupů papírenského stroje, který se na pražskou Štvanici z Anglie dostal až zásluhou mladého Jakuba Schönfelda 1833.

Nejen přísný státní dozor, ale i nedostačující finanční potenciál zpomalovaly také zavádění litografie. Nejstarší dílna byla povolena kreslíři a malíři **Antonínu Langweilovi** (1791 – 1837) až roku 1819 čili jedno dvě desetiletí po evropských městech jako Vídeň, Londýn, Paříž, Berlín, Stuttgart aj. Nadto Langweilova pražská kamenotiskárna

fungovala jen krátce, protože majitel z jejího malého výnosu nedokázal splnit podmínku gubernia, totiž obstarat si vlastní dům jakožto předpoklad k udělení měšťanství. Od 1822 vzal proto zavděk místem zřízence pražské Univerzitní knihovny (dnes je znám jako autor lepenkového modelu Starého Města a Malé Strany, který český král Ferdinand V. 1840 zakoupil pro Národní muzeum). Druhou litografickou dílnu vlastnil v Praze od 1820 Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld, který měsíc po obdržení koncese výše zmíněnou Langweilovu živnost odkoupil. Další státní souhlas získali 1821 Bohumil Haase st. (březen) a malíř Antonín Machek (duben). První mimopražské dílny vznikly 1824 v Brně (bratři Jan Kryštof a Adolf Trasslerovi jakožto zakladatelé kamenotiskařství na Moravě), 1831 v Plzni a v Litoměřicích a 1838 v Olomouci.

V těchto hospodářských a politicko-společenských podmínkách vstupuje na scénu **Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld z Schönfeldu** (1750 – 1821), soupeřník moravského velkopodnikatele Josefa Jiřího Trasslera a do vystoupení Bohumila Haase st. největší český tiskař, nakladatel, knihkupec a výrobce papíru raně kapitalistické éry. Pocházel z rodiny, která je povědomá již v době rudolfínské. Narodil se v Praze a měšťanství tu získal roku 1776. Obnovení šlechtického titulu „Edler von Schönfeld“, drženého rodinou od 1594, dosáhl 1787 a do rytířského stavu byl jako „Ritter von Schönfeld“ povýšen 1814. Byl literárně činný a hlásil se k svobodnému zednářství, ač ho lóže U tří korunovaných hvězd 1792 pro nezednářské chování vyloučila.

Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld se po absolvování humanitního studia vyučil knihtiskařskému řemeslu a roku 1773 založil na Starém Městě vlastní dílnu, kterou provozoval až do konce života (zprvu sídlila v dnešní Karlově ulici a počínaje rokem 1795 v nedalekém zrušeném klášteře sv. Anny). Roku 1782 disponovala 8 ručními knihtiskařskými lisami (na české poměry tuto beztak velmi slušnou kapacitu roku 1790 ještě zvýšil na tehdy nebývalých 18). Díky komerčním a společenským aktivitám, bezohlednému postupu vůči konkurenci i pletichaření dosáhl značných profesních výhod (1774 byl jmenován univerzitním tiskařem, 1784 stavovským tiskařem, 1790 a 1799 fungoval jako dvorský tiskař). Stejně jako vídeňskému kolegovi Johannu Thomasu von Trattnerovi napomohly i Schönfeldovu podnikání reformy Josefa II., zvláště dvorský dekret z roku 1782 umožňující patisk zahraniční literatury a uvolňující knižní obchod se zahraničím. Schönfeld nebohatl jen legálním patiskem, ale i neustálým snižováním autorských honorářů.

Roku 1780 otevřel Schönfeld v Praze knihkupectví, 1782 zprovoznil filiálku ve Vídni (tiskárna, knihkupectví a nakladatelství a od 1815 i kamenotiskařská dílna), později též v Lipsku (spolu s knihami nicméně prodával i rozmanité hospodářské a průmyslové zboží). Rozpínavost Schönfeldova knihkupectví v závěru 80. let se stala v následujícím desetiletí bezprostřední příčinou krachu několika pražských obchodníků (Wolfgang Gerle, Jan Josef Gröbel, Felicián Mangold, Jan Michael Samm). Roku 1784 Schönfeld vydražil staroměstskou papírnu Císařský mlýn stojící u Štvanice na vltavském ostrově zvaném „Papierinsel“ (roku 1813, kdy získal zemské tovární privilegium, zde zaměstnával s využitím dostupné industrializace již na 90 lidí).

Blízko papírny, v Karlíně za Poříčskou branou, koupil 1784 také zahradu Růžodol. Cesty, strouhy, záhony a keře dal upravit do podoby mapy Českého království. V zahradě stála letní restaurace, v níž byla 1786 – 1789 provozována česká divadelní představení. Nedaleko postavil továrnu na šaty, prostěradla a pytle. Roku 1790 zřídil semenářský a zelinářský závod. Od pražského vlašského špitálu koupil zrušený sad morušových stromů, který vykácel a lýko použil jako náhražku při výrobě papíroviny.

Po otci zdědil před rokem 1795 rozsáhlou sbírku listin, erbů, pečeti a mincí, jejíž jádro tvořila neknižní část pozůstalosti po Josefu Janu Klauserovi (ta zase obsahovala mimo jiné předměty z kolekce německého heraldika 16. století Georga Ruxnera). Sbírkou, která měla na 50.000 položek, přestěhoval roku 1795 do Anenského dvora. Zde ji, obohacovanou dalšími nákupy ze zrušených církevních objektů, přeměnil na veřejné „technologické“ muzeum řemesel a průmyslu. Roku 1794 v Praze vydražil bývalou inzertní kancelář rodiny Průšových (Frag- und Kundschaftsamt čili poptavárna).

Od 1795, zanechav řízení pražských podniků svým podřízeným, trávil Schönfeld většinu života ve Vídni. O čtyři léta později (1799) se z Prahy vystěhoval natrvalo. Do Vídně převezl jen své muzeum. Jeho poslední pražskou podnikatelskou aktivitou bylo zřízení litografické dílny 14. října 1820. V listopadu téhož roku k ní přikoupil o něco starší, ale neprosperující závod Langweilův, takže se zhruba na půl roku, dokud neobdržel koncesi Bohumil Haase st., stal jediným kamenotiskařským živnostníkem v Čechách.

Schönfeld se mimo to bezpochyby zasloužil též o rozvoj českého novinářství. Roku 1785 koupil od Rosenmüllerových dědiců dvorské privilegium na Pražské české noviny, vydávané naposledy 1782 – 1785?, a od ledna 1786 obnovil jejich život pod názvem *Schönfeldské císařské noviny* (Praha 1786-1792, 1796-1799). Titul se však několikrát změnil: *Císařské královské privilegované pražské poštovské noviny* (1800-1812), *Císařské*

královské pražské poštovské noviny (1812-1814), *Císařské královské nejmilostivější vyjímací svobodou Jeho císařského krále. Milosti obdařené české pražské noviny* (1814-1817, též pod záhlavím *Císařské královské pražské noviny*) a konečně *Císařské královské pražské privilegované noviny* (1818-1819). Schönfeldské noviny byly do roku 1789 jediný jazykově český list u nás. Redakční práce ve vcelku krátkých časových úsecích vykonávali Václav Matěj Kramerius, Václav Alois Thám, Josef Jakub Tandler aj. Noviny trpěly stále se snižujícím počtem odběratelů, a když poslední redaktor Josef Linda Schönfeldův podnik 1819 opustil, noviny zanikly. Linda se po roce vrátil a vydávání pod názvem *Vlastenský zvěstovatel* (Praha 1820-1824) obnovil. Schönfeldovi dědicové však Zvěstovatele při životě již neudrželi. Roku 1824 slavná éra schönfeldské publicistiky definitivně zanikla a list dražbou přešel do rukou synů Bohumila Haase st.

Schönfeld se jako velkopodnikatel snažil v knižní oblasti o vybudování komplexního edičního programu. Realizoval samozřejmě výnosné zakázky administrativních publikací, které mu zajišťovaly výsady Josefa II. z let 1785, 1790, 1793 a 1799. Tiskl kalendáře i náboženskou literaturu. Zabýval se nototiskem, uveřejňoval Mozartovy opery i soudobá německá dramata (Friedrich Schiller), v hojné míře vydával obrozenskou naukovou literaturu a učebnice. Pořídil dvě samostatná vydání Balzerových portrétů *87 Abbildungen böhmischer und mährischer Gelehrten und Künstler* (Praha po 1782). Připravil též Pelcloy dvoudílné *Geschichte der Böhmen* (Praha-Wien 1782), z nichž ještě separátně otiskl Dobrovského *Abhandlung über den Ursprung des Namens Tschech* (Praha-Wien 1782). U Schönfelda vyšla dále *Obrana jazyka českého proti zlobivým jeho utračům* Karla Hynka Tháma (Praha 1783) a Pelcloy *Lebensgeschichte des römischen und böhmischen Königs Wenceslaus* (Praha 1788-1790). Schönfeld se podílel na vytištění několika svazků Schallerovy rozsáhlé *Topographie des Königreichs Böhmen* (Praha-Wien 1785-1791). Témuž spisovateli vydal *Topographisches Lexikon des Königreichs Böhmen* (Leipzig 1791). Karel Rafael Ungar u Schönfelda publikoval své zásadní dílo *Allgemeine böhmische Bibliothek* (Praha 1786), Františku Janu Tomsovi zde vyšel *Vollständiges Wörterbuch der böhmisch-deutsch und lateinischen Sprache* (Praha 1791). Populární v šlechtických kruzích bylo první vydání dobrodružných memoárů Giacoma Casanovy *Histoire de ma fuite des prisons de la Republique de Venise, qu'on appelle les plombs. Ecrite a dux en Boheme l'annee 1787* (Leipzig = Praha 1788). Na tisku vzpomínek se podíleli sám Casanova jako editor a korektor a Jan Berka jako tvůrce dvou mědirytin. Schönfeldova tiskárna s použitím replik původního tiskového písma a štočků připravila také nové vydání Hájkovy *Kroniky české* (Praha 1819-1823). Tato patrně nejstarší česká faksimilie, jejímž iniciátorem mohl být spisovatel Josef Linda, vycházela postupně v 35 sešitech. Její distribuci provázely spory mezi vydavatelem a odběrateli.

Přemíra hospodářských aktivit přinášela Schönfeldovi sice nemalý zisk, ale odváděla ho od systematické práce tiskařské a nakladatelské. Šíře Schönfeldových aktivit hospodářsko průmyslových, žurnalistických i nakladatelských se nakonec ukázala jako kontraproduktivní. Podnikatel nedokázal čelit sílící konkurenci (Tiskárna arcibiskupská, Tiskárna normální školy, Bohumil Haase st.) ani vytrácející se přízni úřadů (zejména ve vleklé válce s Jenovéfou Krameriovou o české noviny). Po Schönfeldově smrti část majetku zdědil syn **Ignác Schönfeld z Schönfeldu** (1778/1785 – 1839). Narodil se v Praze, ale většinu života spojil s Vídní, kde také zemřel. Byl právník, zakladatel první rakouské spořitelny, sestavovatel schematických a provozovatel otcova veřejného „technologického“ muzea. Tiskárnu, která 1821 – 1833 pracovala dál pod jménem zemřelého majitele, zdědil syn **Jakub Schönfeld z Schönfeldu** (1795 – 1841). Narodil se taktéž v Praze a byl krajským hejtmanem. Přikoupil sice Krameriovu Českou expedici (1824) a přinejmenším od 1709 existující papírnu Řehenice u Pyšel (1829), ale celkový úpadek započatý již na sklonku otcova života zastavit nemohl. Roku 1834 zrušil litografickou dílnu, 1835 překvapivě levně odprodal zbylé provozy v Anenském dvoře synům Bohumila Haase st. a krátce před smrtí se vzdal i obou papíren.

Noví majitelé části bývalého schönfeldského impéria pocházeli z rodiny **Bohumila Haaseho st.** (1763 – 1824), dalšího podnikatele v knihtiskařství, nakladatelství, knihkupectví, písmolijectví a v papírenském průmyslu. Jak je už nyní zřejmé, firma brzy předstihla aktivity soupeřnicka Jana Nepomuka Ferdinanda Schönfelda a stala se nejen největším podnikem svého druhu v Čechách a na Moravě raně kapitalistické éry, ale i předním centrem knižní kultury celé monarchie. V Praze působila od roku 1798 plných 150 let a rodině byla odejmuta až socialistickým znárodněním.

Bohumil Haase pocházel z protestantské rodiny žijící v německém Halberstadtu. Patrně roku 1795 přišel do Prahy a zřejmě již 1796 pracoval v tiskárně Františka Václava Jeřábka. O rok později přijal postulat a od principála Jeřábka si pronajal knihtiskařský lis, na němž vyráběl tehdy módní a žádané akcidenční tisky (novoročenky, gratulační lístky aj.). Touto novinkou získal rozsáhlou klientelu jak v Praze, tak v Rakousku a Německu. Poměrně rychle nashromáždil kapitál nutný k založení vlastní tiskárny. Koncesi k provozování knihtiskařské živnosti obdržel

1798 (od 1804 užíval dědičného titulu stavovský tiskař, v úmrtím roce 1824 byl po majitelích Schönfeldovy tiskárny jmenován dvorským tiskařem). Roku 1800 se oženil s katoličkou Terezií, dcerou pražského nakladatele a knihkupce Kašpara Widtmanna, jehož pak do roku 1804 vedl jako příležitostného společníka. Měšťanství na Starém Městě získal 1802. Tehdy koupil na Staroměstském náměstí dům, do něhož přestěhoval knihtiskařský provoz (setrval zde až do 1835). Roku 1806 založil knihkupectví, 1811 otevřel půjčovnu knih, 1815 k podniku připojil písmolijecskou a 1821 litografickou dílnu (písmolijna vznikla sice bez povolení gubernia, ale byla tolerována).

Význam Haasovy tiskařské činnosti je však relativní. Odhlédneme-li od jeho role propagátora akcencí, v typografické rovině žádné překvapivé změny ve srovnání se soudobým českým standardem nenastaly. Tiskl švabachem, příležitostně též frakturou. Antikvu pro jazykově českou sazbu poprvé užil až roku 1814, a i tak s ní šetřil. Ilustrační dřevořezy neužíval, zato hojně na frontispisy otiskoval mědiryty generačních kolegů z Prahy. Náležitěho ocenění si ovšem zaslouží vazba Haasovy typografické činnosti na kamenotisk, který aplikoval jak do literatury krásné, tak exaktní. Vůbec největší přínos Bohumil Haase spočíval pak ve snaze nakladatelsky i výrobně pokrýt maximum čtenářských zájmů, přičemž častěji nežli beletrii a nábožensky výchovné tituly rozšiřoval literaturu odbornou, populárně naučnou a osvětovou. Přestože pocházel z Německa, velmi rychle se sblížil s českým prostředím. K blízkým spolupracovníkům tiskárny a nakladatelství patřila kulturní elita tehdejší společnosti, např. Bohumír Jan Dlabáč, Josef Dobrovský, Václav Hanka, Jan Hýbl, Jan Javornický, Aleš Vincenc Pařízek, Josef Rautenkranc, Jan Nepomuk Štěpánek a další. Po roce 1820 produkce tiskárny slábla a část spisovatelské obce přešla k Janu Hostivítu Pospíšilovi.

Haasův ediční model významně přispěl ke stabilizaci spisovného jazyka, např. Bohumír Jan Dlabáč *Nachricht von den in böhmischer Sprache verfassten und herausgegebenen Zeitungen* (Praha 1803), Karel Hynek Thám *Neues kleines deutschböhmisches Wörterbuch* (Praha 1804), Václav Hanka *Pravopis český podle základů gramatiky Josefa Dobrovského* (Praha 1817). Haase přispěl také k šíření překladů z evropských literatur, např. John Milton *Ztracený ráj* (Praha 1811 v překladu Josefa Jungmanna), Salomon Gessner *Idylly* (Praha 1819 v překladu Václava Hanky), i k rozvoji novočeské původní beletrie, např. Josef Chmela *Bájky pro děti* (Praha 1818), *Rukopis královský* (Praha 1819 v edici Václava Hanky). Haase počal dle německého vzoru vůbec poprvé v Čechách vydávat vícesvazkové sbírky původní české literatury, např. Hankova čtyřsvazková *Starobylá skládanie* (Praha 1817-1820, pátý díl v Tiskárně arcibiskupské 1823) nebo desetidílné Štěpánkovo *Divadlo* (Praha 1820-1824, svazky 11-16 vydávali Haasovi synové 1826-1832). Této Haasovy novinky se vzápětí chytil Jan Hostivít Pospíšil.

Mimo to Haase vydával také odbornou literaturu, např. Rulíkovo trojsvazkové dílo *Učená Čechia* (Praha 1807-1808) či třídílný Dlabáčův *Allgemeines historisches Künstler-Lexikon für Böhmen und zum Theil auch für Mähren und Schlesien* (Praha 1815). Vrchol Haasových publikačních aktivit v oblasti vědy představovalo sešitové pojednání *O přirozenosti rostlin aneb Rostlinář* Bedřicha Všemíra hraběte Berchtolda a Jana Svatopluka Presla (Praha 1821-1835). První díl, doplněný 80 Preslem kreslenými a prý jeho sestrami kolorovanými litografiemi, byl dokončen 1823 ještě za Haasova života. Druhým a třetím dílem 1825 – 1835 pokračovali již jeho synové (obrazová část 2. dílu Rostlináře obsahuje též 80 litografií, 3. díl jen 4, zbylé 32 obrazy byly zhotoveny mědirytem). Haaseho vydání Rostlináře lze označit za první českou publikaci, v níž litografie vstoupila do služeb vědecké ilustrace. Paralelně s Rostlinářem tiskárna a litografická dílna vyrobily také prestižní herbář *Hortus Canalius* od Ignaze Friedricha Tausche (Praha 1823). Jednodílné pojednání o pražské zahradě hraběte Canala, nacházející se na Vinohradech, obsahuje 20 kolorovaných litografií, rozdělených do dvou dekád.

Od roku 1818 se na provozu Haasových podniků významně podílel **Ludvík Haase** (1800 – 1868), nejstarší syn Bohumila Haase st. a čerstvě vyučený tiskař. Po otcově smrti plynule převzal dědictví a do čela firmy přijal jako společníka svého bratra **Ondřeje Haase st. z Vranova** (1804 – 1863, predikát udělen 1854). Roku 1831 se k oběma starším bratrům připojili mladší sourozenci **Bohumil Haase ml. z Buchsteinu** (1809 – 1887, predikát udělen 1870) a **Rudolf Haase** (1811 – 1888). Roku 1824 vydražili Ludvík a Ondřej Schönfeldovo privilegium na vydávání českých a německých novin. Vzniklá „novinárna synů Bohumila Haase“ (1825) vydává kupříkladu *Pražské noviny* (Praha 1825-1845, převzal Karel Vilém Medau) a *Unterhaltungsblätter* (Praha 1828-1829), které byly zprvu přejmenovány na *Bohemia oder Unterhaltungsblätter für gebildete Stände* (Praha 1830-1832), později na *Bohemia, ein Unterhaltungsblatt* (Praha 1832-1847) a pak v takřka stoleté existenci tohoto německého liberálního listu ještě několikrát.

K vedení litografické dílny byl zhruba od 1826 přijat nový partner Berlíňan **Karl August Ferdinand Hennig** (1794 – 1862) a dílna změnila firmu na „Haase & Hennig“. Po 1833 se synové Bohumila Haase litografie vzdali úplně a celý provoz přešel do Hennigova vlastnictví. Haasova rodina ho odkoupila zpět roku 1852. Již od 40. let se firma

jako vůbec první v Čechách věnovala reprodukci dřevorytu a ocelorytu. Pozvala několik francouzských grafiků, kteří vyškolili první domácí dřevorytce (mimo jiné Josefa Pokorného, ca 1826 – 1872). Jedna z pionýrských publikací, do níž byly vřazeny chladné topografické oceloryty německých a anglických umělců, byl spis Wolfganga Adolfa Gerleho *Bilder aus Böhmens Vorzeit* (Praha 1842).

Roku 1837 Haasovi založili papírnu ve Vraném/Vl. (odtud Ondřejův predikát). Od počátku zde byly v provozu dva papírenské stroje. Tiskárna, která v roce 1798 disponovala jen dvěma ručními knihtiskařskými lisami, měla před smrtí Haase-zakladatele už 18 lisů. Roku 1830 bylo v provozu kromě 6 klasických dřevěných lisů již 13 železných (Stanhopeových). Od 1833 v tiskárně stály jeden dvojitý a od 1841 tři jednoduché rychlolisy (poháněné v Čechách vůbec poprvé párou). V lednu 1835 koupili synové Bohumila Haase st. od Jakuba Schönfelda pražský Anenský dvůr a firmu ze Staroměstského náměstí přestěhovali do nového působiště (k takto rozšířené tiskárně si v letech 1843 – 1849 pronajali ještě pražskou Tiskárnu arcibiskupskou). V knihtiskařské dílně bylo tou dobou zaměstnáno 164 osob (z toho 60 sazečů a 36 tiskařů). Písmolijna měla dalších 46 zaměstnanců a 4 odlévací pece. Vedle běžně užitkových tiskových písem ryla a odlévala před polovinou 19. století také cyrilici a hlaholici dle kresebných návrhů slavisty Pavla Josefa Šafaříka. Synové Bohumila Haase st. zavedli roku 1840 vlastní měrnou stupnici sazebního materiálu. Jejich typografický bod byl založen na vídeňské stopě (1 bod = 0,3733 mm). Systém se rozšířil v Čechách a po části monarchie a zrušen byl až roku 1908, kdy Haasův závod na výrobu písma vplynul do Bertholdovy akciové písmolijny v Berlíně. Po polovině 19. století vybavili Haasovi synové knihtiskařský provoz galvanoplastikou a stereotypií. Roku 1843 byla s povolením gubernia zřízena také „zápůjční knihovna pánů a synů Bohumila Haase“. Tehdy obsahovala 16.000 svazků a roku 1853 nabízela už 30.000 svazků.